

СМОЛІЙ

Валерій Андрійович — академік НАН України, академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАН України, директор Інституту історії України НАН України

НОВІТНІЙ ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Шановні учасники зборів!

2016 був роком, дуже багатим на визначні пам'ятні дати української історії та української культури. Безперечно, центральна з цих дат — 25-та річниця українського новітнього державотворення. У серпні ми відзначили ювілей Акту проголошення незалежності України, а зовсім недавно, 1 грудня, — Всеукраїнського референдуму 1991 року, за результатами якого 90% учасників висловилися за незалежну Україну. До речі, нагадаю, що тоді у референдумі взяли участь майже 32 млн осіб, тобто понад 84% тогочасного населення України. Це був великий моральний аванс, який дало українській національній ідеї наше суспільство.

Безумовно, сьогодні настрої дещо інші. З дистанції 25 років можна стверджувати, що елітам — політичним, господарським, культурним — забракло досвіду та відповідальності, а соціуму — усвідомлення, що референдумом боротьба за справжню незалежність не завершується, а тільки розпочинається. Однак ці роки не можна вважати пропащим часом — Україна вистояла. У цьому контексті хотів би поділитися з вами думками та спостереженнями щодо новітнього процесу українського державотворення. Тим більше часовий простір у два з половиною десятиліття вже дає можливість проводити аналіз традиційним інструментарієм історіографії.

На мою думку, процеси, які відбувалися в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років і привели до створення новітньої Української держави, перебували під впливом трьох визначальних традицій.

По-перше, безперечно, це традиція національно-визвольної боротьби, яка чітко простежувалася принаймні з середини ХІХ століття, яскраво спалахнула у 1917–1921 роках і в драматичних подіях кінця 1930-х — початку 1950-х років, зумівши зберегти себе під тиском тоталітарної машини до початку перебудови.

Друга традиція — це українська радянська державність (називаємо її квазідержавність). Слава Богу, я не політик, я учений-

історик, тому маю ґрунтуватися на історичних фактах, а вони фіксують, що сучасна українська державність постала на фундаменті Української Радянської Соціалістичної Республіки. Зараз ми не будемо аналізувати, добре це чи погано, це тема для окремої фахової дискусії. Без сумніву, одним із сегментів цього фундаменту є мільйони життів українців, замордованих голодоморами та репресивним апаратом, а також українців, що поклали свої голови на різних фронтах Другої світової війни. Одночасно у цьому фундаменті (і цього не можна заперечувати) є і конструктивна праця трьох поколінь представників українського суспільства.

Третя традиція, на мою думку, справила найбільший вплив на державотворення, хоча й мала глибинний характер. Це демократичні засади українського суспільства, корені яких губляться у минулому. Хотів би на ній зупинитися детальніше і показати механізм їх впливу на процеси державотворення.

Шановні колеги! У новітній період ця демократичність України тричі масштабно проривалася на політичну поверхню. Спочатку це були події 1990 року, які ще називають *Революцією на граніті*. Саме вона показала силу українського суспільства перед обличчям влади. Події, які розгорталися, продемонстрували, що громадяни вже вийшли з існуючих на той час стереотипів і можуть боротися за свою державу. Суспільна енергія, яку консолідували ці події, якраз і зумовила Акт проголошення незалежності України та грудневий референдум 1991 року, які підвели ризик під періодом національно-демократичного піднесення від кінця 1980-х років. До речі, тут можна згадати і проміжний результат — у березні 1991 року за ініціативою центрального радянського керівництва було проведено всесоюзний референдум, покликаний врятувати СРСР. Але в УРСР було додано ще одне питання: «Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». І якщо за збереження Радянського Союзу виступили 70,2%, то за суверенну Україну — понад 80%. Це беззаперечно додало

впевненості Верховній Раді України у серпні 1991 року.

Другим виявом української демократичної традиції стали події 2004 року, відомі як *Помаранчева революція*. У попередні роки (трохи більше десятиліття) вирішувалася проблема, як з української радянської квазідержави зробити новітню українську державу. І в цілому цю проблему було вирішено — було створено державний управлінський апарат, сформовано новий бюрократичний клас, стабілізовано соціально-економічну ситуацію. Однак нова держава зберігала риси свого радянського походження, вона мала ті самі хвороби, що й СРСР, зокрема, тяжіла до авторитарних тенденцій. Ця держава мала перехідний характер — риси традиції перепліталися з модерними елементами, тому її можна назвати пострадянською. Якщо подивитися на інші пострадянські республіки (за винятком прибалтійських), то вони демонстрували подібні тенденції у своєму державотворенні. Втім, Україна на їх фоні вирізнялася значно більшими свободами. Коли ж під зовнішньополітичним тиском та через вузькокорпоративні компроміси всередині влади нова правляча еліта спробувала проігнорувати суспільство, останнє відповіло Майданом. Тим самим було забезпечено подальший демократичний розвиток Української держави.

За 10 років після подій 2004 року і держава, і суспільство зіткнулися з новим потужним викликом. Як і в попередні роки, спостерігалося декілька небезпечних тенденцій. Насамперед, відбувалося поступове згортання демократичних свобод, загальмувався соціально-економічний розвиток, у суспільстві виникало занепокоєння щодо можливості втрати українського змісту в державній гуманітарній політиці. Проте всі ці неоднозначні сигнали не привели до масових виступів. Поштовхом до них стала відмова держави від європейського інтеграційного напрямку. Тут проявилася цивілізаційна ідентичність нашої країни, на захист якої під час подій 2014 року, відомих як *Революція гідності*, виступило українське суспільство. Цього разу суперечність між державою і суспільством обернулася кривавим конфліктом.

Уперше за новітню історію пролилася кров. Уперше за 25 років українці стріляли в українців з політичних мотивів. Так продовжувався процес народження новітньої української європейської держави.

Не хотілося, щоб теза про народження у 2014 році української європейської держави сприймалася як порожній пафос. Історики не сидять у вежі зі слонової кістки, і нинішні політичні та соціально-економічні проблеми не проходять повз них. Нагадаю, що вікна наших робочих приміщень виходять на вулицю Михайла Грушевського, тому революційну стихію ми бачили на власні очі, причому як її конструктивні, так і деструктивні фактори.

Тому, говорячи про згадані три події новітнього періоду, я їх не ідеалізую, зокрема, не розглядаю їх у марксистському розумінні «революції як локомотива історії». Мені ближча думка німецького філософа та культуролога Вальтера Беньяміна, згідно з якою революція — це коли суспільство хапається за стоп-кран. З цієї точки зору події 1990 року були стоп-краном проти повернення у радянське тоталітарне минуле, події 2004 року запобігли згортанню демократичних процесів, події 2014 — початку 2015 року припинили розворот держави в бік євразійської інтеграції. Однак «стоп-кран» це все ж таки зупинка, а не поступальний розвиток. Адже останній є функцією правлячих еліт, їх ідеології та відповідальності.

Хотів би ще раз наголосити, що ми не маємо повторювати помилку 25-річної давнини: останніми подіями не закінчується боротьба за українську європейську державність, а тільки розпочинається. І ті проблеми, з якими нині зіткнулося українське суспільство, — від анексії Криму і війни на Сході країни до розгулу корупції, падіння виробництва та зuboжіння населення, — все це не є провалом, це є викликом. Відповідаючи на нього, Україна стає сильнішою. Так, викликом на агресію стало посилення оборонного сектора, який поступово модернізується. У цьому році розпочалися реальні кроки у сфері боротьби з корупцією: погодьтеся, те саме електронне декларуван-

ня статків державних службовців, результати якого шокували суспільство, створило кардинально нову ситуацію у протидії хабарництву. На порядку денному — відновлення сталого економічного зростання, яке, на мою думку, важко уявити без залучення вітчизняного наукового потенціалу, зокрема Національної академії наук України.

Отже, центральною темою досвіду новітнього державотворення є відносини у трикутнику суспільство—еліти—держави. У ньому провідну роль відіграє саме перша складова. Тому наші останні дослідницькі проекти пропонують дивитися на історію останніх 25 років не за періодами правління президентів чи каденцій Верховної Ради, а за проявами прямої демократії.

Кілька слів хотів би сказати про історичний вектор розвитку України. На мою думку, основним завданням вітчизняної еліти є формування українського світу. Концепт «український світ» спорадично використовується вітчизняними політиками та інтелектуалами і часто-густо у протиставленні до іншого концепту — «руського мира». На мою думку, ця прив'язка контрпродуктивна та малоперспективна, бо «український світ» — це значно більше, ніж мовна або національна єдність. Коли я розмірковував над цим аспектом, мені потрапила на очі праця Миколи Хвильового «Камогрядеши». Зазначу, що марксизм Хвильового, подекуди надто спрощений, дисонує з моїми поглядами. Але в цій праці є дуже цікаві рядки, а саме: «Європа — це досвід багатьох віків. Це не та Європа, що її Шпенглер оголосив «на закаті», не та, що гниє, до якої вся наша ненависть. Це — Європа грандіозної цивілізації, Європа — Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п.». Я навіть ці рядки, маючи на увазі не стільки Європу, скільки Україну. Так само Україна — це досвід багатьох століть, у тому числі досвід століть існування у складі інших державних утворень. І це не та Україна, яка хоче в минуле або не хоче змінюватися заради майбутнього нових поколінь. Це Україна, яка синтезує досвід різних етносів і різних культур, досвід різноманітних, навіть супер-

ечливих, ідеологій. І тут, до речі, хотів би навести ще одну фразу Хвильового, який писав: «Треба ... на настирливе запитання: Європа чи «Просвіта», відповісти: «Європа!»». Це дуже слушне зауваження, враховуючи поточні тенденції в державній гуманітарній політиці та політиці історичної пам'яті.

У концепті «український світ» не повинно бути експансіоністської складової. Однак з огляду на анексований Крим, на стан справ на Донбасі, його формування та забезпечення інтелектуальної й культурної цілності є одним із найважливіших завдань держави та суспільства. І тут нас, представників соціогуманітарних наук, очікує велике поле для діяльності.

На мій погляд, український світ не дається з народженням, не дається з мовою або з «єдиним вірним» трактуванням минулого. Український світ — це здатність синтезувати формально суперечливі складові, хронологічно починаючи

з давніх до новітніх часів, тематично охоплюючи світ осілих культур і народів, імперської, радянської та, звичайно, новітньої доби.

Завершуючи свій виступ, хотів би нагадати думку видатного британського історика і філософа Томаса Карлейля: «Досвід бере велику плату за навчання, але й навчає краще від усіх вчителів». Ми за останні 25 років багато заплатили, але при цьому багато чого й навчилися. Тому попри нові потужні виклики, попри численні проблеми ми маємо все необхідне, щоб рухатися вперед і продовжувати створювати нову Українську державу задля майбутнього українського суспільства.

Історія постійно демонструє, що заздалегідь нічого не визначено, що не існує фатальності. Навпаки, завжди триває напружена конкуренція між різними варіантами майбутнього. Тому ми не маємо стояти осторонь цих процесів.

Дякую за увагу!